

AVRUPA BİRLİĞİ VATANDAŞLIĞININ OKUL EĞİTİMİ BOYUTU¹

Faruk TÜRK²
Muharrem GÜRKAYNAK³

ÖZET

Vatandaşlık kavramı, yönetim biçimi nasıl olursa olsun, daha çok herhangi bir ülkeye, o ülkenin anayasasında tanımlanan şartları taşımak kaydıyla, mensubiyeti çağrıştırmaktadır. Ancak vatandaşlık kavramını, hızla değişen ve gelişen dünyamızda, sadece ülke ile sınırlandırmak mümkün bulunmamaktadır. Teknolojik ilerlemeler ve küreselleşme ile birlikte değişen şartlara uygun yeni vatandaşlık türleri ortaya çıkmıştır. Kısaca vatandaşlığı üyelerine haklar veren ve yükümlülükler getiren siyasi yapılanmaya sahip kurumlara üyelik şeklinde özetleyebiliriz. Kurumsal, Cumhuriyetçi, Küresel, Çevre, Dünya ve Dijital vatandaşlık gibi günümüzde birçok farklı vatandaşlık türü söz konusudur. Birden fazla aktörün oluşturduğu bölgesel birliktelik olan Avrupa Birliği, Uluslararası İlişkiler disiplininde Vestfalya Antlaşması'ndan beri temel aktör olarak kabul edilen devlet vatandaşlığı üzerinde, 1992 Maastricht Antlaşması ile ulusüstü yeni bir vatandaşlık türü ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada Avrupa Birliği vatandaşlığı ve bu vatandaşlığın Avrupa halkları düzeyinde yansımaları, bilinç düzeyi ve öğretimi ile ilgili bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık, Avrupa Birliği Vatandaşlığı, Okul Eğitimi

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Avrupa Birliği Çalışmaları Doktora Programı'nda hazırlanan 'Okul Eğitimi Yoluyla Avrupa Birliği Vatandaşlığı' başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Avrupa Birliği Çalışmaları Doktora Programı Öğrencisi, fturk76@hotmail.com

³ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, muharremgurkaynak@sdu.edu.tr

ABSTRACT

The concept of citizenship suggests membership to any country, regardless of the form of administration, with the condition that it is defined in the constitution of that country. However, it is not possible to limit the concept of citizenship only to the country in our rapidly changing and developing world. New forms of citizenship have emerged in accordance with the changing conditions along with the technological advances and globalization. Briefly, we can summarize citizenship as the membership to any institution that have political structures giving rights and obligations to its members. There are many different forms of citizenship today such as Corporate, Republican, Global, Environmental, Earth and Digital citizenship. The European Union, which is a regional association composed of more than one actor, has created a new type of citizenship, supranational, with Maastricht Treaty in 1992 over the citizenship of the state which has been accepted as the main actor since the Treaty of Westphalia in the discipline of International Relations.

This work will provide information on citizenship of the European Union and its reflection, awareness and teaching at European peoples' level.

Key Words: Citizenship, European Union Citizenship, School Education

VATANDAŞLIK VE AB VATANDAŞLIğI

Vatandaşlık kavramı hızla gelişen ve değişen dünyamızda ilk tanımının üzerinden birçok değişim geçirmiştir. Bakış açısına göre bu kavrama değişik tanımlar yapılabilir. Bu nedenle farklı disiplinlerde vatandaşlık kavramının çeşitli tanımları yer almaktadır. Aristo, Siyaset adlı kitabında devleti 'hane halklarının toplamı' olarak tanımlar (Aristotle, 1999). Ancak Aristo felsefesinde her birey yurttaş değildir. Kadınlar, tüccarlar, zanaatkârlar ve köleler vatandaş olamazlar. Yurttaş devlet yönetimi ve yargıya katılan; siyasi, yasama ve yönetim alanında görevler alan kişidir (Yıldırım, 2016). Sosyolojik açıdan vatandaşlığı ele alacak olursak, birey toplumun yetkin bir parçasıdır. Bu nedenle vatandaşlık kaynakların birey ve sosyal gruplara akışını şekillendiren bir dizi uygulama olarak tanımlanabilir (Janoski, 1998). Siyaset biliminde ise vatandaşlık soyut bir kavram olan devletle ilgili statü, sadakat, hak ve yükümlülükler olarak açıklanmaktadır (Temelat, 2011). İngiliz sosyolog T.H. Marshall, vatandaşlığı bir topluluğun tam üyelerine verilen bir statü olarak tanımlamıştır (UNESCO, 2016). Kymlicka ve Normana göre vatandaşlık teorisinde iki farklı kavram ortaya çıkmaktadır. Belirli bir siyasi topluluğa tam üyelik yoluyla 'yasal vatandaşlık' diğeri ise belirli siyasi topluluğa üyelikle elde edilen vatandaşlık haklarının kapsamı ve

kalitesi nedeniyle vatandaşlığa istekliliktir (Kymlicka ve Norman, 1994). Kısaca vatandaşlık siyasi kurumların bir parçası olmak şeklinde tanımlanabilir.

Daha önceleri devletle ilişkilendirilen vatandaşlık, 19. yüzyıldan itibaren dünyada küresel olarak yaşanan kapitalizm, kentleşme, sanayileşme, modernizasyon, küreselleşme, uluslararası ticaret, ulusüstü⁴ oluşumlar ile birlikte evrim geçirmiştir. Bu gelişmelerle birlikte farklı vatandaşlık türleri ortaya çıkmıştır. Siyasi, Demokratik, Çok Kültürlü, Ekolojik, Kentsel, Ulusüstü AB, Küresel Kozmopolit ve Dijital vatandaşlık gibi farklı vatandaşlık türleri ortaya çıkmıştır (Ozulu ve Kösecik, 2016). Realistlerin egemenlik eksenli sınıflandırmasında devletten başka güç olmadığı için vatandaşlığın farklı türlerini kabul etmek realist felsefede mümkün olmamaktadır. Ancak idealist düşünce ile ortaya atılan Milletler Cemiyeti ve onun başarısızlığı sonrası yaşanan II. Dünya Savaşı ardından kurulan Birleşmiş Milletler, bütün eksikliklerine rağmen halen küresel uluslararası siyasette varlığını sürdürmektedir. Birleşmiş Milletler alt kuruluşları olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) küresel insan hakları ve çocuk hakları konularında çalışma yapmaktadırlar. Hatta UNESCO ülkeler düzeyinde verilen vatandaşlık eğitimi için çerçeve programlar sunmakta ve üye ülkeler eğitim sistemlerini bu çerçevede değerlendirmektedir. İdealist ve liberal perspektiften bakıldığında bireylerin ve uluslararası örgütlerin uluslararası kişiliğe sahipliği ve bu alanda uluslararası antlaşmalar, fiili (*de facto*) küresel vatandaşlık tezlerini güçlendirmektedir.

Son yüzyılda ortaya çıkan vatandaşlık türleri arasında en dikkat çekenini ulusüstü kendine özgü (*sui-generis*) yapısıyla Avrupa Birliği (AB)'nin üye ülke vatandaşlarına tanıdığı AB vatandaşlığıdır. Burada AB vatandaşlığının gerçekte bir vatandaşlık mı yoksa özel bir statü mü olduğu oldukça tartışmalıdır. Realist açıdan konuyu ele aldığımızda vatandaşlıktan bahsedebilmek için monarşik, federe, federal veya demokratik üniter yönetim şekline sahip, egemen bir devletin varlığı başat koşuldur. AB'nin yapısı incelendiğinde, işleyişine göre herhangi bir devlet yapısına sahip olduğunu iddia etmek mümkün bulunmamaktadır. Altı kurucu üye ile başlayan birliktelik zaman içerisinde 28⁵ ülkeye çıkmış, ilk kuruluşundan itibaren bir meclise sahip olmasına rağmen, bu meclis sembolik olarak devam etmiş, demokratik ülke koşulunu yerine

⁴ Supra-national, supra-nasyonel, ulus-üstü ve ulusüstü şeklinde kullanımları olan kelimenin bu çalışmada 'ulusüstü' şeklinde yazımı tercih edilmiştir.

⁵ Brexit sonrası Birleşik Krallığın AB'den ayrılması Anlaşma ile 2019 yılında gerçekleşeceğinden, bu çalışmada AB halen 28 üye ülke olarak ele alınmıştır.

getirebilmesi için yasama konusunda yetkisi son düzenlemelerle artmasına rağmen demokratik ülkelerle kıyaslandığında belirli konularda sadece onay düzeyinde kalmıştır. Yürütme görevini sürdüren komisyon yine demokratik ülkelerde olduğu gibi tüm seçmenlerin katıldığı serbest seçimle işbaşına gelen bir siyasi parti değil, devletlerin atadığı bürokratlardan oluşan ve yine üye devletlerarası antlaşmalarla yetkileri belirlenen bir yapıdır. Demokratik yönetim modeline sahip devletlerde üçüncü erk olan yargı konusunda, AB yine üst yargı organına sahiptir. Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) hükümleri ve kararları devletlerarası, devlet içi ve bireysel yargılamalarda oldukça etkili bir güce sahiptir. Gerek yerel ve gerekse üst mahkemelerde verilen kararların ABAD hükümleri ve kararlarına aykırı olması kesinlikle söz konusu olamaz. Yine demokratik devletlerin yasama, yürütme ve yargı erklerinden başka, bu erkleri düzenleyen üst politika belgesi olan anayasa ve kanunlar konusunda, AB için kabul edilmiş ortak bir anayasa metni söz konusu değildir. Bunun yerine üye devletlerin ilk kuruluş antlaşmasından günümüze kadar yapmış oldukları tüm antlaşmalar, konsey, komisyon kararları ve ABAD içtihatları üst politika belgelerini oluşturmaktadır (Bozkurt, Özcan, ve Köktaş, 2011). Bu haliyle AB ne federasyona ve ne de konfederasyona benzemektedir. Ancak ilginç olan durum, 1992 Maastricht Antlaşması ile sanki bir devletmiş gibi vatandaşlık ihdas etmiş ve tüm üye ülke vatandaşlarına kendi üye ülke vatandaşlıklarına ilaveten AB vatandaşlığı hakkı tanımıştır. Bu vatandaşlık tamamen üye ülke vatandaşlığına bağlı olup, onun yerini tutamaz ve ayrıca üye ülkelerden herhangi birinin vatandaşlığına sahip olmayan bir kişinin AB vatandaşlığı hakkı elde etmesi söz konusu olamaz (T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011).

AB'nin kuruluş amacı, kara kıtayı ateş topuna çeviren iki ezeli rakip Almanya ve Fransa'nın dizginlenmesi, kömür ve çelik gibi zamanın sanayileşme hammaddelerinin kontrollü üretimi ve satışının sağlanmasıdır. İki dünya savaşının verdiği büyük yıkımın ardından sömürgeci Avrupa süper güçlerinin yeniden diriliş ve ilerlemesi savaş korkusu ve riskinden arınmış olmaları ile mümkün olabilecekti. Her ne kadar Avrupa Birleşik Devletleri fikri orta çağlardan itibaren Avrupalı düşünürlerinin ideali olsa da bu ideale ulaşmak için çabalar ancak iki dünya savaşı sonrası mümkün olabildi (Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2016). Bu çabalar, meyvesini 1900'lerin sonlarında vermeye başlamış, ortak pazar, para ve güvenlik konularında atılan adımlar sınırların serbest dolaşıma açılması gibi önemli adımları takip etmiştir. Ortak vatandaşlık hakkının verilmesi ve ortak vatandaşlık haklarının zaman içerisinde çeşitlendirilmesi, ortak anayasa belirlenmesi

süreci ile devam ettirilmiş, ancak bu konuda başarısız olunmuştur. Ortak bir anayasada uzlaşamaması, ortak federal veya kon-federal bir devlet kurulması hayalini de şimdilik ortadan kaldırmıştır. Özellikle Ortadoğu devletlerinde yaşanan savaşlar ve bu savaşların göç gibi olumsuz sonuçları, Birlik üyesi ülkeler düzeyinde fikir ayrılıklarına neden olmuştur. 2009 ekonomik krizi ve bazı güney Avrupa'da yer alan AB ülkelerinde yaşanan ekonomik sorunlar, üyelerin birbirlerine güvenini sarsmıştır. Tüm bu olumsuz gelişmeleri Birleşik Krallık'ın Brexit kararı takip etmiş ve AB bütünleşmesi konusunda iyimser hava yerini durağanlığa bırakmıştır.

VATANDAŞLIK EĞİTİMİ VE KAPSAMI

Yönetim yapısı nasıl olursa olsun, tüm toplum ve devletlerin siyasi bekası ve sürekliliği için en önemli araç eğitimidir. Eğitim eski çağlardan beri var olmakla birlikte, ulusal düzeyde tüm fertleri kapsayan zorunlu eğitim uygulaması 19. yüzyılda başlamıştır. Eğitim ve vatandaşlık eğitimi Antik Yunan Filozofları Aristo ve Platona göre aynıdır (Heater, 2004). Eğitim iyi ve nitelikli vatandaş yetiştirme faaliyetidir. Vatandaşlık eğitiminin daha sonraları ayrı bir ders olmasının nedeni ulusal benlik, kültürel ve ahlaki değerlerin toplumun sürekliliği için yeni nesillere aktarılması düşüncesidir. Vatandaşlık eğitiminin içeriği incelendiğinde, vatandaşlık eğitiminin felsefi, sosyolojik, antropolojik, tarihi ve coğrafi öğeler barındırdığı görülmektedir. Dolayısıyla vatandaşlık sosyal bilimlerin bir alt dalıdır. Vatandaşlık kavramı, ilk olarak okullarda öğretilmeye başlandığından beri birçok evrim geçirmiş, kapsamı ve anlamı günümüzde hızla değişen konjonktürde kurumsal, yerel, ulusal, ulusüstü ve küresel özellikler kazanmıştır. Vatandaşlığa küreselleşme ve teknolojinin getirdiği bazı özellikler eklenmiştir. Dolayısıyla günümüzde 2000'li yılların başında olduğu gibi vatandaşlık eğitimi demokrasi ve insan haklarına indirgemek telafisi mümkün olmayacak bir şekilde vatandaşları bilmeleri gereken güncel vatandaşlık kavramlarından mahrum bırakılmak olacaktır. Değişen durumlara göre vatandaşlık eğitimi müfredatları ivedilikle gözden geçirilmeli ve okul eğitim müfredatlarına anında aktarılmalıdır. Vatandaşlığın güncel dalları olan kurumsal, demokratik, ulusal, ulusüstü, küresel, dijital ve çevresel vatandaşlık gibi kavramlar vatandaşlık eğitimi müfredatlarında yer alması gereken konular arasındadır.

Bir toplumun geleceğini güvence altına almak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için genç nesilleri sivil katılıma teşvik etmek ve bilinç düzeyi yüksek vatandaşlar olarak yetiştirmek, günümüzde en kabul gören yaklaşımdır. Vatandaşlık eğitimi, uygar bir toplum oluşturma yolunda genç vatandaşların sivil hayata katılımı ve kaynaşması konusunda sürekliliği sağlayacak gerekli arka plan bilgisini sağlar. Vatandaşlık Eğitimi yeni bir eğitim çeşidi değildir. Plato, Aristotle, Confucius, Rousseau ve Thomas Jefferson vatandaşlık eğitimi için özel yaklaşımlar öneren ağdaş akademisyenlere öncülük etmişlerdir. Vatandaşlık eğitimi konusunda ilerleme eğitim alanında ilerleme ile paralel olmuştur. 18 ve 19. yüzyıllarda vatandaşlık eğitimine olan ilgi, ulus devletlerin gelişmesi ve dünyanın birçok yerinde kamu veya devlet eğitiminin yaygınlaşması ile eř zamanlı olmuştur (Arthur, Davies, ve Hahn, 2008). Modern ağ öncesinde devletlerin bütün çocuklara okul eğitimi vermesi mümkün olamamıştır. Örgün eğitimin yaygınlaşması uygulaması on yedinci yüzyılda Kuzey Avrupa’da Protestan Şehir devletlerinde başlamıştır. (zyurt, 2008) Fransa’da Napolyon döneminde eğitim yönetimi ve müfredat belirleme merkezi olarak yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Napolyon’un askeri ihtiraşlarına uygun bireyler olarak gençlerin yetiştirilmesi için Fransız milliyetçiliğini ne çıkaran vatandaşlık eğitimi başlatılmıştır. 18. yüzyıl sonlarında Fransa dışında gençlere bilinçli vatandaşlık eğitimi neredeyse verilmiyordu (Heater, 2004). 1. Dünya Savaşı ncesi 1900’l yıllara gelindiğinde gençlere vatandaşlık eğitimi konusunda ilerleme kaydedildi ancak bölgesel ve ülke farklılıkları söz konusuydu. 19. yüzyıl Batı dünyasında vatandaşlık eğitimine verilen önem ve bilincin artmasındaki farklı yaklaşımlar, bu devletlerin son derece farklı tarihsel deneyimleri ile izah edilebilir. Büyük Batılı devletlerden Fransa, Almanya ve ABD vatandaşlık eğitimi konusunda, kendilerine özgü bir tarzla da olsa, politikalar geliştirdiler. Yine de eğitim sistemleri milliyetçilik, liberal demokrasi ve az da olsa sosyalizmin taleplerini zor karşılamaktayken, daha din ideolojiler Avrupa’da ortaya ıktı. 1. Dünya Savaşı sonunda Komünizm, Faşizm ve Nazizm kendilerine uygun vatandaşlık eğitimi modellerini geliştirdi (Heater, 2004). Yirminci yüzyılın başlarında ise tüm ulus devletlerde eğitim ulusallaşmış ve yaygınlaşmıştır.

Gençlerin vatandaşlığa hazırlanması toplumun varlık ve sürekliliğini sağlayan vasıta olduğundan toplumlar vatandaşlık ğretimi ile oldukça ilgilenmektedir. Bu ilgi haliyle demokratik toplumlarda gittikçe artan bir endişe kaynağı olmaktadır. Anayasal demokrasinin korunması ve geliştirilmesi, vatandaşlar arasındaki hak ve sorumlulukları anlama ve kabul etme düzeyinde hiçbir ülkenin istenen düzeye

ulaşamamış olduğuna dair birçok kanıt mevcuttur. Demokrasiye geçişte tarihte dikkat çeken ilk ihtilalin yaşandığı Fransa aynı zamanda örgün eğitimin ve vatandaşlık eğitiminin ilk olarak kapsamlı bir şekilde başlatıldığı ülke olarak ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle anayasal demokrasinin sürdürülebilirliğini sağlamak örgün eğitimde vatandaşlık eğitimine yer vermekle mümkün olacaktır. Demokrasi kendi kendine çalışan bir mekanizma değil, kuşaktan kuşağa kazanımları anlatılması gereken bir yaşam biçimidir. Alexis de Toqueville'nin belirttiği gibi 'her yeni nesil bilgi edinme, beceri öğrenme, anayasal demokrasinin temelini oluşturan bireysel ve kamusal niteliği ve karakterleri geliştirilmesi gereken yeni insanlardır' (Branson, 2016). Bu nedenle vatandaşlık eğitimi büyük önem arz etmektedir. Bilgili, etkili ve sorumlu bir vatandaşın yetiştirilmesi önemli bir görevdir. Demokrasiler, gerekli bilgi, beceri ve haklara sahip vatandaşlar tarafından sürdürülebilir. Vatandaşların demokrasinin temel değerlerine ve ilkelerine bağlılığı konusunda kararlı olmaması durumunda, özgür ve açık bir toplumun sürekliliği sağlanamaz. Eğitimciler, politika yapımcılar ve sivil toplum üyeleri vatandaşlık eğitiminin zorunlu olması; toplumun her kesiminden, tüm kurum ve kuruluşlardan yurttaşlık eğitimi konusunda destek talep etmektedirler. Demokratik bir toplum ve hükümet sistemi; 'insan haklarına saygı duyan, vatandaşlarına saygılı olan ve değer veren, hukukun üstünlüğünü benimseyen, insanların sorumluluklarını gönüllü yerine getirdiği ve tüm işlemlerde kamu yararının üstün tutulduğu' sistemdir (Branson, 2016).

Eğitim bireylerin tutum ve davranışlarında istendik yönde değişim elde etmek için yapılan kasıtlı kültürlenme faaliyetleridir (Doğan, 2017). Vatandaşlık eğitimi programları çağdaş değerler olan demokrasi, insan ve çocuk hakları gibi değerlerin yanı sıra ülkelerin vatandaşlarının sahip oldukları millet ve ahlak bilincinin yanı sıra toplumsal değer ve normlara yer vermektedir. Bu noktada genel olarak eğitim ve vatandaşlık eğitimi için eleştiriler yapılmaktadır. Dogmatik bilgilerin istekleri dışında zorla bireylere öğretildiği iddia edilmektedir. Marksist teoriye göre eğitim zaten kapitalizmin kuşaktan kuşağa aktarımında ve propagandasında bir araç olarak kullanılmaktadır (Kinville, 2016). Özellikle terör grupları ve monarşik yönetimler sürekliliklerini sağlamak ve üyelerinin alternatif düşüncelerini engellemek için endoktrinasyonu kullanmaktadır. Ancak her eğitim sisteminin eleştirel teorilerin iddia ettiği gibi endoktrinasyon olduğu söylenemez. Endoktrinasyon ve eğitimin temel farkı eğitimin alternatif ve eleştirel düşünceye açık olmasıdır (Ioana ve Cracsner, 2016). Eğitim faaliyetleri ile bilim ve fen aktarıldığına göre bilimsel araştırmalarla dogmatik bir anlayış tamamen birbirine aykırıdır. Bilimin

doğasında farklı düşünme ve alternatif geliştirme vardır. Eğitim ve özellikle vatandaşlık eğitiminin endoktrinasyon olduğu şeklinde bir genelleme yapmak gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bir eğitim sisteminin endoktrinasyon içerdiğini iddia etmek için o eğitim sisteminin eleştirel düşünceye açık olup olmadığı gibi bazı kriterlerin değerlendirilmesi gerekir. Eğitim ve vatandaşlık eğitimine eleştirel yaklaşanlar, vatandaşlık eğitiminin milletlerin hayatında önemli bazı tarihi olaylara yer vermesi ve bu olayları ilgili milletin bakış açısıyla yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Burada eğitim ve endoktrinasyonun farkı her iki düşüncenin de öğrencilere aktarılmasında yatmaktadır. Eğitimin rasyonalitesi düşünöldüğünde milletlerin sürekliliğine ve toplumsal bütünlüğe yaptığı katkı nedeniyle küreselleşme ile başlayan deformeye karşı eğitim önemli bir argüman teşkil etmektedir.

Vatandaşlık eğitiminin bir endoktrinasyon olduğunu savunanlar olmakla birlikte, endoktrinasyon ve eğitim arasındaki temel farklar ayrıntılı olarak saptanmalı ve mümkün olduğu kadar bireylerin görüşlerinin ön plana çıkacağı eleştirel düşüncenin önemseneceği bir eğitim anlayışı ile bu problem giderilmelidir. Aristo ve Platon'un da belirttiği gibi eğitim zaten siyasi bir konudur (Aristotle, 1999). Ulusal vatandaşlık eğitimi de siyasi ögeler barındıracağından mutlaka endoktrinasyonel kavramlar içerecektir. Ancak gerek sınıf ortamında ve gerekse günlük hayatta insanların belirli kuralları öğrenmeleri ve bu kurallara göre hareket etmeleri toplumsal yaşamın sürekliliği için gereklidir. Bireyler öğrendikleri kurallara göre hareket edip etmemekte özgür olmakla birlikte, kurallara uygun hareket etmedikleri takdirde karşılaşacakları yaptırımlara da katlanmak zorundadırlar ve bu yaptırımlar da yine eğitim yoluyla aktarılmaktadır. Vatandaşlık eğitimi üzerine yöneltilen endoktrinasyon eleştirisi, genel anlamda eğitimi de ilgilendirmektedir. Eğitim ve vatandaşlık eğitiminin toplumsal yaşama katkıları göz önüne alındığında, toplumsal yaşamın sürekliliği için önemleri yadsınamaz. Bu nedenle hiçbir kurum, toplum veya devletin günümüzde eğitim ve vatandaşlık eğitiminden geri adım atması mümkün bulunmamaktadır. Realist açıdan düşünöldüğünde uluslararası ilerleme yarışında geride kalmak istemeyen tüm toplumlar, fertlerini en üst düzeyde bilgi, teknoloji ve ulus kimliği ile donatmak için kıyasıya rekabet içindedir. Bu rekabetin en önemli argümanını da eğitim teşkil etmektedir. Bu rekabeti küresel düzeyde test etmek için uluslararası eğitim değerlendirme kurum ve kuruluşları ortaya çıkmıştır. Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)'nün yaptığı Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) analizleri bu anlamda önemlidir. Ancak PISA değerlendirmelerinde vatandaşlık eğitimi göz ardı edilmektedir.

PISA'dan çok daha önce Amsterdam merkezli Uluslararası Eğitim Değerlendirme Derneği (IEA)'nin yapmaya başladığı Uluslararası Sivil ve Vatandaşlık Eğitimi Çalışması (ICCS) anketleri diğer temel derslerin yanı sıra vatandaşlık eğitimine de yer vermektedir. Bu rekabetçi ortamda toplum ve devletlerin sürekliliğini sağlayacak eğitimin kalitesinin belirlenmesi, gelişen ve değişen durumlara göre eğitimin tasarlanması büyük önem arz etmektedir. Toplum ve devletlerin bu değerlendirmelere katılmalarının en önemli nedeni durum tespiti yapmak ve eğitim sistemlerini başarılı örneklerle kıyaslayarak kendi başarılarını daha üst derecelere çıkarmaktır.

Vatandaşlık eğitiminin genel olarak dört hedefi vardır. Bunlar sivil, siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel olarak donanımlı bireyler yetiştirmektir (Bryan S. Turner vd., 1994). Vatandaşlık eğitiminin sivil alanı temel toplum değerleri, anayasa, yasa ve hükümet düzenlemelerinde yer alan vatandaşların bireysel ve toplumsal ilişkilerinin sınırları, özel sektör grupları ve derneklerin haklarının öğretilmesidir. Ayrıca ifade özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, dernekleşme özgürlüğü ve bilgiye erişim hakkı gibi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde yer alan ve sivil hayatı ilgilendiren tüm konuları bu başlıkta sayılabilir. Vatandaşlık Eğitimi, dolayısıyla, temel insan hak ve özgürlüklerini de kapsamaktadır (Marshall, 1950). Vatandaşlık eğitiminin siyasi boyutu oy verme hakkı ve siyasi hayata katılımı içermektedir (Heijden, 2014). Mesela AB ülkelerinde vatandaşlık eğitiminin siyasi boyutunun yaparak ve yaşayarak öğretilmesi için en küçük siyasi platform olarak okullar belirlenmiştir. Okul öğrenci meclisleri projesi ile her sınıfın demokratik olarak seçtiği sınıf temsilcileri arasından aday olanlardan bir öğrenci, daha sonra okul öğrenci meclisi başkanı olarak tüm öğrencilerin katıldığı genel seçimle belirlenmektedir. Böylece seçme ve seçilme yaşı ve usulleri sadece teorik olarak okullarda anlatılmamakta, uygulamalı olarak yaşatılmaktadır. Vatandaşlık eğitiminin sosyo-ekonomik alanı, toplumsal bağlamda bireyler arasındaki ekonomik ilişki ve ekonomik alanlara katılım hakları ile ilgilidir. Sosyal ve ekonomik haklar tanımı ekonomik refah hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, asgari geçim geliri ve güvenli bir çevre gibi hakları kapsadığından bu alan ile ilgili eğitimler müfredatta yer almaktadır. Sosyo-ekonomik vatandaşlık açısından bireylerin eğitimi uygulamalı olarak okul çağında mümkün olmadığından bireylerin yetişkin olarak ekonomik ve sosyal çevreye bireysel tam katılım ile gerçekleşmektedir. Öğrenme süreci aslında sosyo-ekonomik çevreye ilk katılım olan bebeklikle başlar ve hayat boyu öğrenme ile devam eder. Bu öğrenme tamamen kontrollü ve sınırlı uygulama içerir (Janoski ve Gran, 2016). Vatandaşlık eğitiminin kültürel boyutu; diğer kültürlerle daha fazla

açıklık, küresel göç ve artan hareketlilik nedeniyle ortaya çıkan toplumların artan kültürel çeşitliliği ile bu çeşitliliği dikkate alma ve hesaba katma biçimiyle ilgilidir. Kültürel vatandaşlık, ortak bir kültürel mirası paylaşma ve bu mirasın farkındalığını ifade eder. Bu miras, ülkelerde yaşayan azınlıkların kültürlerini dikkate alarak, onların da kolektif haklarının tanınması arayışını içermektedir. Vatandaşlık eğitimi herhangi bir ülkede yaşayan insan gruplarının sahip oldukları kültürel değerler ve semboller arasında en üstünlük veya ikili karşılaştırma yapmamalıdır. Bir toplumun kültür mirası, o toplum içinde yaşayan farklı insan gruplarının birbirleri ile etkileşimi neticesinde evirilmekte ve tüm toplum kesimlerinin kültürel öge, sembol ve değerlerini yansıtmaktadır. Vatandaşlık eğitimi söz konusu olduğunda toplumun birlikteliğini sağlayan ortak kültürel miras hiçbir şekilde göz ardı edilemez veya azınlık grupların kültürel olarak dışlanması söz konusu olamaz. Vatandaşlık eğitimi materyalleri, felsefesi ve uygulamasında bu nedenle ortak kültürel miras öğelerinin varlığı son derece önem arz etmektedir (Hébert ve Sears, 2001).

Vatandaşlık eğitiminin en önemli amaçlarından biri de bireylerin sosyalleşmesini sağlamaktır. Ancak sosyalleşme kavramı da küreselleşme ile birlikte değişime uğramıştır. Daha önce mahalle, köy, şehir ve nihayet ülke olarak adlandırılan sosyal çevre sınırları küresel boyuta taşınmıştır. Sosyal uyum kavramına küresel yaşama adaptasyon kavramı da eklenmiştir. Bireylerin sosyal olarak uyumlu olması, bireysel ve kişilik özelliklerinden ziyade aldıkları sosyal uyum eğitimi ile alakalıdır. Sosyal refah ve sosyal barışın sağlanması sosyal vatandaşlık eğitimi ile oldukça ilgilidir (Janoski ve Gran, 2016). Son yüzyılda yoksulluk, çevre kirliliği, insan hakları suiistimalleri ve uluslararası şiddetin görüldüğü yerler demokrasi, insan hakları ve vatandaşlık kavramlarının pek tanınmadığı ve bu eğitimlerin yeterince verilmediği bölgeler olduğunu söyleyebiliriz. Ortadoğu, Afrika ve Güney Asya'da yer alan ve yönetim şekli demokrasi olmayan veya sözde demokrasi olan ülkelerde bu problemlerin yoğun olarak görülmesi, hem ülke yönetimlerinin insan hakları kavramını uygulamamasından ve hem de vatandaşlık eğitimi içinde insan hak ve özgürlüklerinin yer almamasından kaynaklanmaktadır. Sosyal birliktelik bilincinin yeterince olmaması, bu coğrafyalarda kan ve gözyaşının hiç dinmemesine neden olmaktadır. Bu çatışma ortamının elbette siyasi, ekonomik ve kültürel başka nedenleri de vardır. Ancak sivil, siyasi ve sosyal haklardan mahrum bırakılmış, insan hakları konusunda bilgisiz toplumların çatışma ortamına daha çabuk düşeceği de muhakkaktır.

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE VATANDAŞLIK EĞİTİMİ

Milletler Cemiyetinin başarısızlığı ve yıkıcı II. Dünya Savaşı'nın ardından harabeye dönen Avrupa devletleri savaşın yaralarını sarmak ve aralarında olası savaflara engel olmak için 1951 yılında bir araya gelerek Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)'nu kurdular. Bu oluşum zaman içerisinde gelişti, yeni katılımlarla genişledi ve Maastricht Antlaşması'yla bugünkü Avrupa Birliği adını aldı. Yine aynı antlaşma ile AB, devlet benzeri bir yaklaşımla kendine özgü bir vatandaşlık şekli ortaya çıkardı. Her ne kadar bu vatandaşlık ulus devlet vatandaşlığı yerine geçmese de üye devlet vatandaşlarına ek haklar tanımaktadır. 1980'lerde devletler arasındaki rasyonel iş birlikleri, hukuksal ve siyasi düzenlemeler, kimlik, normlar, öğrenme süreçleri gibi konulara da önem verilmesi gerektiği yönündeki düşünceler yaygınlaşmaya başlamıştır. Çok kültürlü, dilli ve inançlı halkları bir arada tutmanın nasıl mümkün olabileceği yönündeki düşünceler Sosyal İnşacı yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. AB vatandaşlığı bireylerin ortak bir kimlik, sorumluluk ve gelecek için ortak heyecan ve beklentiyi paylaştığı bir vatandaşlık anlayışı olduğundan bu yaklaşım kimlik ve vatandaşlık konuları ile daha çok ilgilenmiştir.

Eğitim, İşitsel-Görsel Medya ve Kültür Yürütme Ajansının (Eurydice) 2012 ve 2017 yılında yayınladığı 'Avrupa'da Okulda Vatandaşlık Eğitimi' raporlarında Avrupa ülkeleri, sosyal ve siyasi yönden vatandaşlarının hayata hazırlanması için temel demokratik değerleri öğrenmelerini istemektedir. Ayrıca toplumda sosyal uyumun sağlanması için sosyal ve kültürel çeşitlilik konusunda farkındalığın artmasını istemektedir. Bu farkındalık ancak bireylerin doğru bilgi, beceri ve tutumlarla donatılması ile mümkün olabilecektir. Sivil yeterlilikler, bireylerin sivil hayata katılımını sağlayabilir; ancak toplumda sosyal uyumun sağlanması için sosyal değerler ve demokrasinin tam anlamıyla yerleşmesi için siyasi kavramların bireylerin eğitim hayatında görmeleri gereken önemli konulardır. Bu nedenle, sosyal, sivil ve siyasi yeterlilikler eğitim alanında Avrupa iş birliğinde ön plana çıkmaktadır (Commission/EACEA/Eurydice, 2012).

2020'ye kadar sürecek olan Eğitim ve Öğretimde Avrupa İş birliği için Stratejik Çerçevenin temel hedeflerinden birisi okul eğitimi yoluyla eşitlik, sosyal uyum ve aktif vatandaşlığı güçlendirmektir. Bu hedefe ulaşmak için karar vericiler ve uygulayıcılar etkili yaklaşımlar geliştirmeye çalışmaktadır. Bu çalışmalara yön vermek üzere Avrupa Birliği kurumları ve özellikle yürütme organı komisyon alt birimleri vasıtasıyla çeşitli araştırmalar yapmakta ve raporlar yayınlamaktadır.

‘Avrupa’da Vatandaşlık Eğitimi’ Eurydice 2012 ve 2017 raporları bu alandaki ulusal gelişmeleri karşılaştırmalı olarak incelemekte ve konu ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Bu raporlar vatandaşlık müfredatı için ulusal politika ve stratejileri incelemektedir. Ayrıca, uygulamalı beceriler gerektiren ve öğrenme alanında önemli bir unsur olan yaparak ve yaşayarak öğrenmeyi destekleyici adımlara da yoğunlaşmaktadır. Öğrencilere sosyal ve siyasi hayatta pratik deneyimler kazandıracak yönetmelik, program ve girişimlerle ilgili karşılaştırmalı ve ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca öğretmenlerin, öğrencilerin uygulamalı öğrenme deneyimlerini değerlendirme yöntemleri de tartışılmaktadır. Bunlara ek olarak, öğretmenlerin vatandaşlık müfredatına dair bilgilerini ve öğretim becerilerini geliştirmeyi hedeflemektedir. Raporlar ayrıca vatandaşlık eğitiminde bütüncül okul yaklaşımını uygulamada yöneticilerin rolüne yer vermektedir (Commission/EACEA/Eurydice, 2017).

Avrupa ülkelerinde eğitimde karar vericilerin okul müfredatı içinde vatandaşlık eğitimi için ayırdıkları yer ve süre bu konuya verdikleri önemi yansıtmaktadır. Eğitim konusunda alınan kararların diğer hukuki kararlar gibi bağlayıcılığı olmadığından ülkelerin eğitim bakanlıkları tavsiye edilen dersler ve konuların plan, uygulama, işleyiş ve değerlendirmesinde bağımsız hareket etmektedir. Bunun sonucunda çok farklı ders, müfredat, plan ve uygulama ortaya çıkmaktadır. Vatandaşlık eğitimi konusunda yapılan anket sonuçlarında ülkelerarası farkların büyüklüğü, farklı uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Ders araç gereci, eğitim ortamı, öğretmen yeterlikleri gibi diğer faktörlerde bu farkta etkili olsa da, uygulamanın birörnek olmaması en önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela vatandaşlık eğitiminin hedefi ve içeriği ülkelerarası değişiklik göstermektedir. Her ne kadar temel hedef gençlerin içinde yaşadıkları toplumun refahının gelişimine katkıda bulunan aktif ve sorumlu vatandaşlar olmalarını sağlamak olsa da, bu hedef bazı ülkelerde zorunlu vatandaşlık eğitimi dersi ile verilirken, bazı ülkelerde seçmeli ders olarak müfredatta yerini almaktadır. Öte yandan ayrı ders yaklaşımı AB üyesi ülkelerin tümünde kullanılmamaktadır. Hedef ve içerikte olduğu gibi sivil yeterliklerin okul seviyesinde öğretilmesi ve uygulaması ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde Vatandaşlık eğitimi bağımsız bir ders olarak verilmektedir. Bazı ülkelerde ise başka bir ders veya müfredat içinde müfredatlararası yaklaşım yoluyla ünite veya üniteler olarak öğretilmektedir. Vatandaşlık eğitimi çoğunlukla sosyal bilimler, tarih, coğrafya, dil, din ve ahlak eğitimi derslerine dâhil edilmektedir (Commission/EACEA/Eurydice, 2017).

Avrupa ülkelerinde vatandaşlık eğitimi müfredatı çok boyutlu bir yapı ortaya çıkarmaktadır. Müfredatlar teorik bilgi edinimine yönelik hedeflerin yanı sıra, hayat boyu kazanılması gereken vatandaşlık becerileri, tutum ve değerlerine yönelik hedefler de içermektedir. Öğrencilerin gerek okul içi ve gerekse okul dışı sosyal ve siyasi hayata aktif olarak katılımları uygulamalarla desteklenmektedir. Vatandaşlık eğitimi müfredatları sadece ulusal düzeyde bilgi, beceri ve değerler içermez, aynı zamanda demokratik toplumların sahip olması gereken temel ilkeler, kültürel çeşitlilik ve sürdürülebilir kalkınma gibi çağdaş toplumsal konuların yanı sıra yerel, Avrupa ve uluslararası düzeyde geniş ve kapsamlı olarak yer almaktadır. Ancak tüm bu konularda konunun ele alınış şekli, işleniş süresi ve verilen önemde ülkelerarası farklar ön plana çıkmaktadır (Commission/EACEA/Eurydice, 2017).

Vatandaşlık eğitimi ile ilgili ortak yönler incelendiğinde, verilen bilgilerin yerel veya merkezi olarak belirlenen müfredata dayandığı tespit edilmiştir. Müfredat veya diğer adıyla çalışma programlarının ortak konuları öğrenme hedefleri, öğrenme içeriği, kazanım hedefleri ve öğrenci değerlendirmesini kapsamaktadır. Vatandaşlık eğitimi ve müfredatını düzenleyen yasal belgelerde de benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Başta anayasa, eğitim ile ilgili yasalar, yönetmelikler, yönergeler, genelge ve tüzükler gibi belgelerin birden fazlası bir ülkede aynı anda yürürlükte olabilmekte ve bunlar okullarda farklı düzeylerde vatandaşlık eğitimi düzenleyebilmektedir. Ancak tüm ülkeler bu eğitimi yasal bir çerçeveye oturtmak durumundadır (Commission/EACEA/Eurydice, 2012).

Vatandaşlık eğitimi sadece ulusal düzeyde verilmemelidir. Avrupa ve uluslararası boyut da dikkate alınmalıdır. Avrupa kurumları, AB'nin çalışma prensipleri, uluslararası kuruluşlar ve dünya meseleleri de vatandaşlık eğitimi için önemli konulardır. Ulusal kimlik ve aidiyetin yanı sıra Avrupalı kimliği ve aidiyeti konusu da ele alınmalıdır. AB üyesi ülkelerin vatandaşlık eğitimi müfredatları incelendiğinde Avrupa ve uluslararası boyutun ilköğretim düzeyinde ülkelerin yarısından azında işlenmekte olduğu görülür. Vatandaşlık eğitimi konuları içerisinde en az yaygın olan konu budur. Ortaöğretim düzeyinde, belirtilen tüm temalar hemen hemen bütün ülkelerde vatandaşlık müfredatının bir parçası iken, Almanya ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde Avrupa ve uluslararası boyut ile ilgili temalar müfredata hiç dâhil edilmemektedir (Commission/EACEA/Eurydice, 2012).

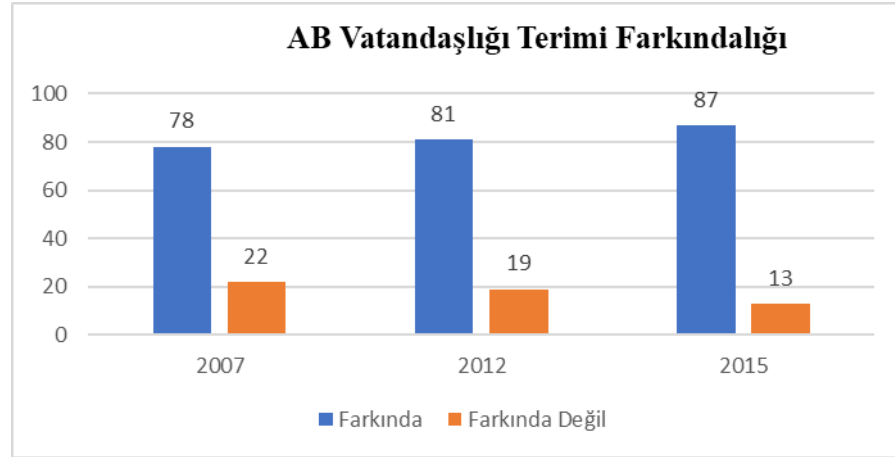
Hem Avrupa Konseyi hem de AB kurumları, ortak bir Avrupa kimliği kavramı geliştirmeye çalışmaktadır. AB üyesi ülkelerin tüm vatandaşlarının yasal olarak herhangi bir AB üyesi ülke içinde yaşama,

öğrenim görme ve çalışma gibi Avrupa vatandaşlığının hukuki statüsünden kaynaklanan haklardan yararlanmaya başlayalı beri Konsey, Avrupa Birliği vatandaşlığı eğitimini politikalar ve fonlar yoluyla desteklemektedir. Bu desteği eğitim politikaları ve Avrupa vatandaşlığı için eğitim alanında müfredat geliştirmeyi destekleyen fonlama programları vasıtasıyla hem okul düzeyinde hem de öğretmen eğitimi yoluyla vermektedir. Ancak bazı ülkelerde müfredat ve ders kitapları, Avrupa vatandaşlığını sorunsuz bir şekilde sunarken, bazı ülkeler için Avrupa vatandaşlığı eğitimi müfredatın siyasi açıdan tartışmalı bir alanını oluşturmaktadır.

AVRUPA BİRLİĞİ VATANDAŞLIĞI ANALİZİ

Bu bölümde 1973 yılında AB kurumları, komisyon ve konseyin karar ve icraatlarının başarı durumunu ölçmek için kurulan Eurobarometer anket raporları kullanılarak üye ülke vatandaşlarının AB ve AB vatandaşlığı bilgi düzeyleri incelenmiştir. AB vatandaşlığı hakları konusunda farkındalık ile ilgili en son 2016 Ekim ayında yayınlanan Flash Eurobarometer anketi sonuçları kullanılarak AB vatandaşlarının AB vatandaşlığı statüleri konusunda farkındalıkları incelenmiştir.

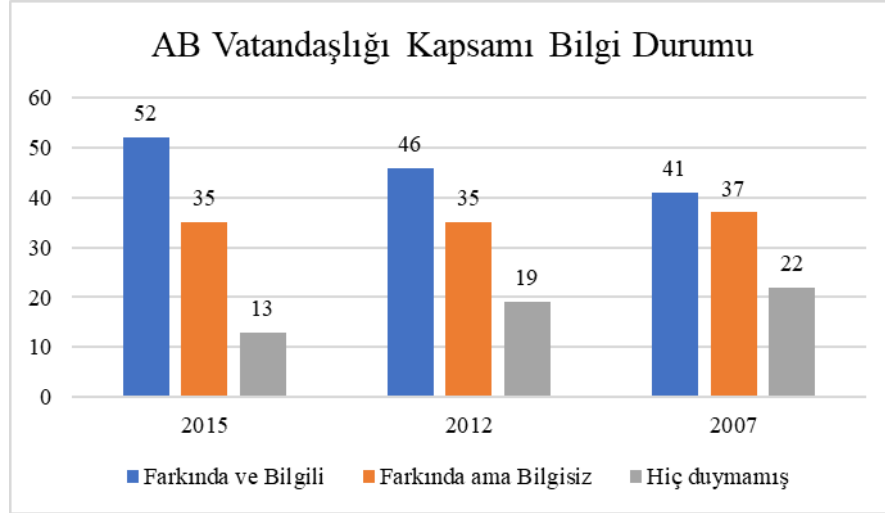
Tablo 1: Avrupa Birliği Vatandaşlarının AB Vatandaşlığı Terimi Yıllara Göre Farkındalıkları

Kaynak: Avrupa Komisyonu Flash Eurobarometer 430 Raporu.

Grafikte görüldüğü gibi AB vatandaşlarının AB vatandaşlığı terimi farkındalıkları her geçen yıl artmaktadır. 2015 yılı araştırmalarına göre AB vatandaşlığı terimini duyduğunu belirtenlerin oranı %87'yi bulmuştur. Ancak AB vatandaşlığı kavramının resmîyet kazandığı Maastricht Antlaşması'nın üzerinden yirmi beş yıl geçmesine rağmen AB vatandaşlığından habersiz %13 oranında bir kitlenin varlığı söz konusudur. Üye devletler bazında durum incelendiğinde en yüksek oranının %96 ve en düşük oranın %73 olduğu görülmüştür. Diğer taraftan AB vatandaşlığı terimini hiç duymayanların en yüksek oranı %27 ve en düşük oranının %4 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Avrupa Birliği Vatandaşlarının AB Vatandaşlığı Kapsamı Yıllara Göre Bilinç Düzeyi

Kaynak: Avrupa Komisyonu Flash Eurobarometer 430 Raporu.

Yukarıdaki grafikte AB vatandaşlığının anlamı, kapsamı ve içeriği konusunda bilgi düzeyleri sorgulandığında, bu konuda tam bilgili olduğunu söyleyenlerin oranı bu anketin uygulandığı 2015 yılı itibarıyla %50'yi henüz iki puan geçebilmiştir. AB vatandaşlığının ihdas edildiği Maastricht Antlaşması'nın üzerinden yirmi beş yıl geçmesine rağmen AB vatandaşlığının kapsamını bilmeyenlerin oranı %48'i bulmaktadır. Bu durum AB vatandaşlığının vatandaşlar arasında kabullenme düzeyini

ortaya koymaktadır. Gerek AB kurumları ve gerekse üye devletlerin vatandaşlarını AB vatandaşlığı konusunda etkili bir biçimde bilgilendirme faaliyeti yürütemediklerini göstermektedir.

Tablo 1: AB Vatandaşlığı Farkındalığı Farklı Gruplara göre Farkındalık ve Bilgi Düzeyleri

		AB Vatandaşlığı Terimine Aşına ve Anlamını Biliyor.	AB Vatandaşlığı Terimini Duymuş Fakat Anlamını Bilmiyor.	AB Vatandaşlığı Terimini Hiç Duymamış	Bilmiyorum	AB Vatandaşlığı Anlamını Bilmeyenler
EU 28		52	35	13	0	48
Cinsiyet	Erkek	54	32	14	0	46
	Bayan	51	37	12	0	49
Yaş	15-24	46	42	12	0	54
	25-39	53	35	12	0	47
	40-54	53	33	13	1	47
	55+	54	32	13	1	46
Okul Terk Yaşı	15-	43	35	21	1	57
	16-19	50	37	13	0	50
	20+	58	32	10	0	42
	Hala Okuyor	49	39	12	0	51
Kırsal/Kent	Kırsal Köy	47	38	15	0	53
	Kasaba İlçe	53	35	12	0	47
	Büyük Şehir	56	32	12	0	44

Kaynak: Avrupa Komisyonu Flash Eurobarometer 430 Raporu.

Sonuçlar sosyo-demografik açıdan ele alındığında 'Avrupa Birliği vatandaşlığı' terimini duyan, ancak ne anlama geldiğini bilmeyenler arasında kadınlar (%37), 15-24 Yaş Aralığı (%42), tam zamanlı eğitimlerini 20 yaşımdan önce tamamlayan insanlar (%35-%37), kırsal

bölgeler ve köylerde yaşayanlar (%38), el emeği ile çalışanlar (%39) oranındadır. Burada Avrupa Birliği vatandaşlığı terimini bildiği halde içeriğini hiç bilmeyenler arasında en dikkat çekici grup, %42 ile 15-24 yaş aralığıdır. Bu sonuç tek başına okullarda verilen vatandaşlık derslerinde Avrupa Birliği ile ilgili konuların yetersiz kaldığını ve önemsenmediğini göstermektedir. Özellikle AB vatandaşlığı kapsamı, içeriği ve hakları konusunda örgün eğitimde birörnek müfredat belirlenmesi ve tüm üye ülkeler ve aday ülkelerde bu müfredatın genç nesillere aktarılması AB vatandaşlığı ve kimliği konusunda bilinçlenmeye katkıda bulunacaktır.

AB vatandaşlarının AB vatandaşlıklarından kaynaklanan hakları konusunda bilgi düzeyleri ve bu hakların ihlali durumunda yapmaları gerekenleri bilip bilmedikleri Flash Eurobarometer anketi ile test edilmiştir. Ankete katılanların %42'lik kısmı Avrupa Birliği vatandaşı olarak haklarını bildiklerini belirtmişlerdir. Bunlardan 'çok iyi' bilgilendirildiklerini düşünenlerin oranı sadece %6'dır. %36'lık grup ise 'oldukça iyi' bilgilendirildiklerini belirtmişlerdir. Ancak %42'lik bir grup 'çok iyi bilgilendirilmediğini' belirtirken, %15 oranındaki grup 'hiç bilgilendirilmediğini' belirtmiştir. %1 oranı ise 'bilmediğini' belirtmiştir. Bu sonuçlar AB vatandaşlığı hakları konusunda AB vatandaşlarının bilgilendirilme algılarının oldukça düşük olduğunu ortaya koymuştur. Olumlu olarak değerlendirilecek parametreler olan 'çok iyi bilgilendirildim' ve 'oldukça iyi bilgilendirildim' maddeleri için oran toplamı %42'de kalmıştır. Ancak olumsuz kategoride değerlendirilebilecek 'çok iyi bilgilendirilmedim', 'hiç bilgilendirilmedim' ve 'bilmiyorum' cevapları için oran toplamı %58'dir. Bu durumda AB vatandaşlarının AB vatandaşlığı bilgilendirilme algıları genel olarak olumsuzdur.

Üye ülkeler düzeyinde bilgilendirilme algıları incelendiğinde, AB vatandaşlığı hakları konusunda bilgilendirilme düzeyini en fazla yeterli gören ülke vatandaşları %57'lik oranla İsveç'tir. Bu ülkeyi %55 ile Danimarka, %54 ile Malta ve %52 aynı oranla Lüksemburg ve İrlanda takip etmektedir. Bilgilendirilme düzeyleri en az çıkan ülke vatandaşları ise Hırvatistan %25, Fransa %30, Avusturya %31 ve %32'lik oranla iki ülke Hollanda ve Letonya vatandaşlarıdır. AB vatandaşlığı hakları konusunda hiç bilgilendirilmediğini belirtenlerin oranının en yüksek olduğu üye ülkelerse %24'lük oranla AKÇT'nun kurucu üyelerinden olan Fransa ve Hollanda'dır. AB vatandaşlığı hakları konusunda çok iyi bilgilendirildiğini belirtenlerin diğer ülkelere göre açık ara farkla en yüksek olduğu ülke ise %14 ile Malta'dır.

AB vatandaşlığından kaynaklanan haklar konusunda AB vatandaşlarının bilgilendirilmesi alanında büyük başarısızlık olduğu ortaya çıkmaktadır. AB vatandaşlığı kavramını tam anlamak ve bu konuda farkındalık için AB vatandaşlığı hakları konusunda yeterince bilgilendirilme yapılması gerektiğinden %42'lik oran oldukça yetersizdir. Bu konuda daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

AB VATANDAŞLIğI EğİTİMİ

AB Komisyonu ve diğer kurumları Maastricht Antlaşması'ndan itibaren vatandaşlık eğitimi teşvik eden farklı uygulamalar başlatmışlardır. Bu vatandaşlık eğitimi inisiyatifleri dönemi, Avrupa eğitim girişimlerinin anlamı ve etkileri konusunda önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bazıları vatandaşlık eğitiminin Avrupa boyutunun ulus devletlerin geleneksel milli ve milliyetçi yaklaşımlarının önüne geçebileceğini söylerken, diğerleri, AB'nin kaldırması beklenen milliyetçi söylemin bazı temel bileşenlerine hala bağlı kaldığını ve Avrupa eğitim politikalarının milliyetçi vatandaşlığın aynı dışlayıcı eğilimlerini barındırdığını ileri sürmektedir (Keating, Ortloff, ve Philippou, 2009). Hansen, çeşitlilikte birlik ve çoklu kimlikler söylemine rağmen, AB eğitim politikalarının ortak bir pan-Avrupa kültürünün doğal ve kalıtsal olduğu fikrini teşvik ettiğini ileri sürmektedir (Hansen, 1998). Benzer şekilde Nóvoa ve Lawn Avrupa kurumlarının, Avrupa halkları için ortak bir geçmiş ve ortak geleceği olan kendi etno-kültürel mitlerini oluşturma yollarına işaret etmektedir (Nóvoa ve Lawn, 2002). Dale ve Robertson ise AB eğitim politikası gündemlerinin demokratik yurttaşlıktan ziyade neo-liberal ekonomik gündemler tarafından giderek daha fazla belirlendiğini ileri sürmektedirler (Dale ve Robertson, 2002). Eleştirmenler ayrıca AB'nin demokratik eksikliklerine de dikkat çekebilmekte ve bu kurumun, tam demokrasilerde vatandaşlık eğitiminin sağlamasını öngördüğu demokratik uygulamalara sahip olmadığını iddia etmektedir. Bununla birlikte aktif vatandaşlık ve Avrupa boyutuna, yani Avrupa Birliği vatandaşlığına doğru bir kayma olmuştur. Yine de Avrupa Birliği vatandaşlığı eğitiminin ne olabileceği ya da neyi kapsayacağı konusu Avrupa siyasi aktörlerinin kendileri için bile net değildir. Bu nedenle bu kavram Avrupa Komisyonu'nun 2004 yılında anlamını ve eğitim konularını tanımlamaya çalışmak için bir çalışma grubu kurmasını gerektirdi (Commission of the European Communities, 2003). Bu belirsizlik, Avrupa kurumlarının üye devletleri okullarda Avrupa Birliği ve vatandaşlığı konularını öğretmeye veya eğitim forumlarında kabul

edilen vatandaşlık eğitimi politikalarını uygulamaya zorlayamayacakları gerçeğiyle karşı karşıya kaldı. Avrupa kurumları eğitim alanlarındaki gücünü ve nüfuzunu yavaş yavaş artırmayı başarmış olsalar da okul müfredatlarının içeriğinin sorumluluğu hâlâ üye devletlerdedir.

Avrupa eğitim politikaları bağlayıcı değildir ve bireysel olarak üye devletlerin uygun gördüğü hallerde ve zamanlarda kendi yorumlarına göre uygulanabilmektedir. Bu da Avrupa vatandaşlığı eğitimindeki değişiklikleri karşılaştırmalı olarak incelemek ve değerlendirmek için karmaşık bir durum ortaya koymaktadır. Bu yönetim meselesi Avrupa Birliği ve Avrupa Birliği vatandaşlığı eğitimi için iki potansiyel etki yapmaktadır. Birincisi üye ülkeler ister Avrupa hakkında isterse yurttaşlık yeterlilikleri konusunda daha güncel ve daha genel politikalar ve vatandaşlık eğitimi ile ilgili Avrupa politikalarını uygulamamayı tercih edebilirler. Ancak bunu yapmak zorunda olmamakla birlikte, her üye devlet bir şekilde Avrupa ve Avrupa entegrasyonu hakkında az veya çok bilgi vermektedir. İkincisi ve belki de daha önemlisi üye devletlerin bu uluslararası politikaları ve özellikle de ulusal vatandaşlık ve vatandaşlık eğitim programlarında “Avrupa vatandaşlığı” kavramını nasıl yorumladıkları ve ne derecede bu konuları ele aldıkları konusudur (Avrupa Parlamentosu, 2003). Bu nedenle, gerek AB Eğitim ve Öğretim 2020 stratejisinde ve gerekse Avrupa’da Okulda Vatandaşlık Eğitimi Eurydice raporunda vatandaşlığın ve kimliğin Avrupa Birliği boyutu ile ilgili doğrudan bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Maastricht Antlaşması ile tesis edilen AB vatandaşlığı ile ilgili eğitimler tamamen üye ülkelerin inisiyatifindedir. AB vatandaşlığı eğitimi konusu ile ilgili doğrudan anket vb. değerlendirme yapılmamakla birlikte, üye ülke vatandaşlarının AB vatandaşlığı farkındalıkları ve bu vatandaşlığın kapsamı ile ilgili bilgi düzeyleri Flash Eurobarometer’ın yaptığı Avrupa Birliği vatandaşlığı anketi raporları ile kamuoyuna duyurulmaktadır. AB kurumlarının vatandaşlık eğitimi konusunda yaptıkları çalışmalarla kıyaslandığında, özelde AB vatandaşlığı ile ilgili herhangi bir çalışma yapmamalarının önemli gerekçeleri olmalıdır.

Hem Avrupa Konseyi hem de AB kurumları farklı şekillerde ortak bir Avrupa kimliği kavramını geliştirmeye çalıştılar. Avrupa Komisyonu politika ve finansman girişimleriyle Avrupa vatandaşlığı eğitimine destek sağlamıştır. AB üye devletlerinin tüm vatandaşları diğer AB üyesi ülkelerde o ülke vatandaşlarıyla eşit olarak yaşama, öğrenim görme ve çalışma için eşit haklara sahip olarak Avrupa vatandaşı yasal statüsünden yararlanmaktadır. Bunu hem okul düzeyinde hem de öğretmen eğitiminde Avrupa vatandaşlığı için eğitim alanında müfredat gelişimini destekleyen programlar ve eğitim politikaları yoluyla teşvik

etmektedir. Bu konuda hazırlanan projeleri ve hareketlilikleri ‘Erasmus +’ programı aracılığıyla finanse etmektedir. Almanya ve Fransa gibi bazı ũlkelerde mũfredat ve ders kitapları Avrupa vatandaşlığını ve haklarını açık olarak sunarken, Birleşik Krallık ve bazı İskandinav ũlkeleri de dâhil olmak ũzere bazı ũye ũlkelerde Avrupa Birliği vatandaşlığı eğitimi mũfredatın siyasi olarak tartışmalı bir alanı olarak değerlendirilmektedir (Osler, 2012).

SONUÇ VE DEğerLENDİRME

Sonuç olarak dũnya savaşlarının çıkış kaynağı olan Avrupa’da barış projesi olarak 1951’de başlatılan bŕlgesel birliktelik, 1993 Maastricht Antlaşması ile ũye ũlke vatandaşlarına kendi ulusal vatandaşlıkları yanı sıra AB vatandaşlığı hakkı vermiştir. Orta ağlardan beri Avrupalı dũřunce insanların hayalinde olan bu birlik fikri, Victor Hugo’nun Fransız Meclisi’nde belirttiği gibi aslında ‘Avrupa Birleşik Devletleri’ idi. Zaman içerisinde oldukça genişleyen ve siyasi alanda da ilerleme kaydeden Birlik 2004 anayasa girişiminde siyasi olarak bir bocalama yaşamıştır. Lizbon Antlaşması her ne kadar anayasa girişimi kadar iddialı olmasa da, Birlik hukukunu birleşirmiştir. Maastricht Antlaşması’nın ardından yapılan antlaşmalarda AB vatandaşlığı ile ilgili alanda da iyileştirmeler ve yenilikler olmuştur. Esasen Birlik’in varlığı ve devamı Avrupa’da ũlkeler ve halklar arasında barışın devamı anlamına gelmektedir. Bu nedenle bŕyŕk savaşlardan çok acı çeken Avrupa halklarının Birlik ve vatandaşlığı ile ilgili siyasilerden daha fazla istekli olmaları gerekmektedir. Ancak yapılan araştırmalarda halkların Birlik ve Birlik vatandaşlığı ile ilgili bilgi dũzeylerinin oldukça dũřŕk olduğu gŕzlenmektedir. Bunun en ŕnemli nedeni Birlik ile ilgili atılan adımların halklardan çok, siyasi yŕneticilerin karar alma noktasında etkileridir. Bu nedenle AB ve kurumları halk nezdinde elitler kulŕbunden ŕte geçememektedir. Siyasi yapıların gŕcŕnŕ halklarından aldığı dũřŕnŕldŕđŕnde, AB’de meşruiyet krizi ortaya çıkmaktadır. Avrupa kurumlarının gŕvensizliđini yansıtan meşruiyet krizi, ulusal dũzeyde yabancı dũřmanı ve ırkçı sŕylem yoluyla artan hořgŕrŕsŕzlŕkle birlikte onur, insan hakları ve sosyal adalet temelinde bir Avrupa ŕzleminde olan herkes için sŕrekli bir endişe kaynağı olmaktadır. Araştırmacı, uygulamacı ve politikacılar ile bir bŕtŕn olarak Avrupa kurumlarının, mevcut zorlukları tespit ederek; Avrupa vatandaşlığı ile ilgili meseleleri bilgi ve politika ekseninde ele almak için birlikte çalışmaları gerekmektedir. Diğer taraftan her geçen gŕn artan gŕcŕne rağmen halkı temsil eden Avrupa Parlamentosu (AP) mevcut yapısıyla, ileri

demokrasilerde olduğu gibi halkın düşüncesinin tam anlamıyla AB kararlarına yansımaları sağlayamamaktadır. Esasen Avrupa, vatandaşları tarafından şekillendirilmeli ve ilerletilmelidir. Avrupa vatandaşlarının bu gelişime katkıda bulunmaları için yeterli fırsatlar sunulmadığı görülmektedir. Avrupa'daki sıradan insanlar için yerel, ulusal ve özellikle de Avrupa düzeyindeki karar alma süreçlerine dâhil olma ihtimalleri, Avrupa kurumları ve nüfusu arasındaki giderek artan meşruiyet boşluğuna katkıda bulunmaktadır. Özellikle gençler ne tür bir Avrupa içinde yaşamak istedikleri konusunda özel bir ilgi ve bilgilendirmeye ihtiyaç duymaktadır. Ancak, Avrupa'yı inşa etmedeki rollerinin güçlendirilmesine katkıda bulunması gereken mevcut mekanizmalar, çoğu kez bilgilendirilmelerini engellemektedir. Bu nedenle Avrupa vatandaşlığı ve Avrupalı kimliği ile ilgili tartışmaların gençlerin Avrupa'sını oluşturmaya aktif olarak katkıda bulunmalarına nasıl yardımcı olunabileceği konusu araştırılmalıdır.

AB halkları düzeyinde AB ve vatandaşlığı konusunda farkındalık düzeyinin en düşük olduğu yaş grubu 15-24 yaş grubudur. Bu konuda kullanılacak en önemli argüman eğitimidir. AB ve AB vatandaşlığı konusunda bilinç düzeyinin artması için okul eğitiminde verilen vatandaşlık derslerinde AB ve vatandaşlığı konusunda atılacak ortak adımlar, AB ve geleceği için son derece önem arz etmektedir. AB vatandaşlığı eğitiminde görülen en önemli eksiklik AB ve vatandaşlığı ile ilgili verilen bilgilerin çoğunlukla son derece sınırlı olduğudur. Bazı ülkeler konuya daha çok önem verirken bazı ülkelerde neredeyse hiç yer verilmediği görülmektedir. Vatandaşlık eğitimi veren eğitimcilerin vatandaşlık eğitimi ile ilgili mesleki bilgileri bulunmamaktadır. Vatandaşlık sosyal bilimler içinde ortak bir alan olarak değerlendirilmekte ve bu nedenle diğer branş öğretmenlerince vatandaşlık eğitimi verilmektedir. Finlandiya örneğinde olduğu gibi vatandaşlık eğitimi ile ilgili tüm öğretmen adaylarının vatandaşlık eğitimi konusunda eğitilmeleri büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan AB Komisyonu'nun AB vatandaşlığı ile ilgili yaptırdığı anket sorularının içeriği vatandaşlık eğitimi derslerine yansıtılmalıdır. Amerikan Joe Foss Enstitüsünün belirlediği 100 soruda ABD vatandaşlığı gibi, AB vatandaşlığı konusunda öğrencilerin mutlaka bilmeleri gereken konular tespit edilmeli ve tüm üye ülkelerde bir örnek uygulanmalıdır. Eğitim yaklaşımları konusunda görülen çeşitlilik müfredat içeriğinde ortadan kaldırılmalıdır. AB vatandaşlığı eğitimi ile ilgili Uluslararası Standart Eğitim Sınıflandırması (ISCED)'na göre farklı eğitim düzeylerinde görülen uygulama farklılıkları ortadan kaldırılmalıdır. Eğitim uygulamasında alınacak bu ve benzeri önlemler vatandaşlık ve özellikle

Avrupa vatandaşlığı üzerine çağdaş söylem, bütün gençlerin hak ve fırsatlara sahip olacağı yeni ve daha demokratik bir Avrupa'nın ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır. Gençlik katılımı vatandaşlık bilinci kazandırılması için kilit bir mekanizma olarak görölmektedir. Bu sosyal katılım, eğitim işlevinin yerine getirilmesi ile mümkün olacaktır. Gençlik katılımı için yeni mekanizmalar geliştirmek için artan çabalar olduğu kadar, bu çabalar hala nispeten azdır. Gençler arasında seçimlere, siyasi partilere, sendikalar ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK)'na katılımın az olması çoğunlukla eğitim konusundaki yetersizliklerden kaynaklanmaktadır. Vatandaşlık eğitimi konusunda varılan uzlaşma ile başlatılacak vatandaşlık eğitimi seferberliği kısa dönemde gençlerin AB ve vatandaşlığının kendilerine sunduğu hak ve fırsatları daha yüksek düzeyde öğrenmelerini sağlayacaktır. 15-24 yaş grubunda görölecek bu artış, ilerleyen yıllarda gençlerin yetişkinliğe geçmesiyle diğer yaş gruplarında da farkındalık düzeyinin artmasını sağlayacak ve bir dağılma (spill over) etkisi ile AB farkındalığını arttıracaktır. AB bütünleşmesi ve genişlemesi önündeki tehditlerin ortadan kaldırılması ve AB'nin devamı ancak bu şekilde sağlanabilir. Zira Brexit örneğinde olduğu gibi, politikacılar AB ile ilgili önemli adımlarda halkoylamasına müracaat etmektedirler. Halkın dezenformasyonla yanlış yönlendirilmesinin engellenmesi ve gelecekleri ile ilgili alacakları kararda daha bilgili ve mantıklı hareket etmeleri böylece sağlanacaktır.

AB vatandaşlığı kavramının AB üyesi ülke vatandaşlarınca tam olarak kavranması AB'nin varlık meselesidir. AB ulüstü yapısıyla bugüne kadar ekonomik, sosyal ve siyasi entegrasyon için farklı adımlar atmıştır. Ancak ekonomik ve sosyal anlamda görölen ilerleme maalesef siyasi alanda söz konusu olamamıştır. AB'nin varlığından bile habersiz kişilerin bulunduğu AB ülkeleri, Avrupa Birliği çatısı altına girmenin önemini maalesef halklarına aktaramamışlardır. Bunun en önemli göstergesi AB Parlamentosu seçimlerine seçmenlerin katılım oranlarıdır. Ayrıca AB farkındalığı ile alakalı yapılan anketlerde halkın neredeyse yarısının, AB konusunda bilgisiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda yapılacak çalışmalara bu çalışmanın katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

Aristotle. (1999). Politics. Kitchener: çev. Benjamin Jowett, Batoche Books.

- Arthur, J., Davies, I., ve Hahn, C. (2008). *Education for Citizenship and Democracy*. Los Angeles -London - New Delhi – Singapore: SAGE.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu. AB'nin tarihçesi. (30.08.2016). <https://www.avrupa.info.tr/tr/abnin-tarihcesi-82>
- Avrupa Parlamentosu. (2003). *The European Dimension in Secondary Education in Europe: A Comparative Study of the Place occupied by the European Union in the Secondary Education Curriculum in the Member States and in the Candidate Countries*. Luxembourg: Education and Culture Series.
- Bozkurt, E., Özcan, M., ve Köktaş, A. (2011). *Avrupa Birliği Hukuku*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Branson, M. S. (Şubat 1999). *Project citizen: an introduction*. (30.08.2016). http://www.civiced.org/papers/articles_branson99.html
- Bryan S. Turner vd. (1994). *Citizenship: Critical Concepts*. United States and Canada: Routledge.
- Commission of the European Communities. (2003). *Commission Staff Working Document Implementation of the Education & Training 2010 programme*. Brussels.
- Commission/EACEA/Eurydice, E. (2012). *Citizenship Education in Europe*, Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Commission/EACEA/Eurydice, E. (2017). *Citizenship Education at School in Europe – 2017*, Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Dale, R., ve Robertson, S. L. (2002). The varying effects of regional organizations as subjects of globalization of education. *Comparative Education Review*, 10-36.
- Doğan, S. (2017). *Program Geliştirme Sınıf Yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Hansen, P. (1998). *Schooling a European identity: ethno-cultural exclusion and nationalist resonance within the EU policy of 'The European dimension of education*. *European Journal of Intercultural Studies*, 5-23.

- Heater, D. (2004). *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Manchester: Manchester University Press.
- Hébert, Y., ve Sears, A. (2001). *Citizenship Education*. Canada: Canadian Education Association.
- Heijden, H. –A. (2014). *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing Limited.
- Ioana, C. I., ve Cracsner, E. (2016). Education vs. Indoctrination. *Scientific Research and Education in the Air Force-AFASES*, 561.
- Janoski, T. (1998). *Citizenship and Civil Society: A Framework of Rights and Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janoski, T., ve Gran, B. (Eylül 2011). Political citizenship: foundation of rights. (25.09.2016)
<https://politicaedireitoshumanos.files.wordpress.com/2011/09/thomas-janoski-and-brian-gran-political-citizenship-foundations-of-rights.pdf>
- Keating, A., Ortloff, D. H., ve Philippou, S. (2009). Citizenship education curricula: the changes and challenges presented by global and European integration. *Journal of Curriculum Studies*, 145-158.
- Kinville, M. R. (2016). *Inequality, Education and the Social Sciences: The Historical Reproduction of Inequalities through Secondary Education in India and Germany*. Doktora Tezi: Berlin Humboldt Üniversitesi.
- Kymlicka, W., ve Norman, W. (1994). Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Ethics*, 353.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class*. Cambridge: The Syndics of the Cambridge University Press.
- Nóvoa, A., ve Lawn, M. (2002). Introduction: Fabricating Europe: the Formation of an Education Space, in A. Nóvoa and M. Lawn (vd.), *Fabricating Europe: The Formation of an Education Space*. Kluwer - Dordrecht.
- Osler, A. (2012). Citizenship Education in Europe in: J.A. Banks (Ed.) *Encyclopedia of Diversity in Education*. London and Los Angeles: SAGE.

- Ozulu, S., ve Kösecik, M. (2016). Anayasal Vatandaşlık ve Türkiye’de Yeni Anayasa Yapım Sürecinde Siyasi Partilerin Vatandaşlık Söylemleri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 513-537.
- Özyurt, C. (2008). Küreselleşme, Ulusal Eğitim ve Siyasal Toplumsallaşma. (İç.) Safran M. ve Dilek, D. (Ed.), 21. Yüzyılda Kimlik, Vatandaşlık ve Tarih Eğitimi. İstanbul: Yeni İnsan Yayınları.
- T.C. Başbakanlık, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. (2011). Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma. Ankara: Ofset Fotomat.
- Temelat, N. (2011). Ülke Anayasalarında Vatandaşlık Tanımları. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Merkezi.
- The European Parliament. (2003). The European Dimension in Secondary Education in Europe: A Comparative Study of the Place occupied by the European Union in the Secondary Education Curriculum in the Member States and in the Candidate Countries. Luxembourg: Education and Culture Series.
- UNESCO. (2017). Citizenship. (16.08.2016)
<http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/international-migration/glossary/citizenship/>
- Yıldırım, Ö. Aristoteles ve siyaset felsefesi. (16.08.2016).
http://www.felsefe.gen.tr/filozoflar/aristoteles_ve_siyaset_felsefesi.asp